

ДРУГАСНЫЯ АЛЬФАКТОРНЫЯ НАМІНАЦЫІ Ў БЕЛАРУСКАЙ І АНГЛІЙСКАЙ МОВАХ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ДЗЕЯСЛОВАЎ)

Пытанне аб суадносінах мовы і мыслення з'яўляецца адным з самых актуальных і шматгранных пытанняў у сучаснай лінгвістыцы. Увесь комплекс адчуванняў, асацыяцый і ўражанняў, якія ўзнікаюць у ходзе кантактаў чалавека з навакольным светам, знаходзіць адлюстраванне ў кагнітыўнай мадэлі ўспрымання свету, якая вербалізуецца пры дапамозе моўных сродкаў. Такім чынам, мова і мысленне чалавека знаходзяцца ў пастаянным узаемадзеянні. Усё, што чалавек пазнае пра навакольны свет у працэсе сваіх штодзённых кантактаў з ім, фіксуецца ў мове праз канкрэтныя мадэлі.

Альфакторнае ўспрыманне цесна звязана з эмацыянальна-псіхалагічнай сферай быцця чалавека і нярэдка мае суб'ектыўны характар. Моўныя сродкі, якія выкарыстоўваюцца чалавекам пры апісанні пахаў, даволі абмежаваныя, што робіць феномен паху спецыфічным аб'ектам лінгвістычнага даследавання. Індывідуальныя асаблівасці ўспрымання пахаў робяць лексіку, праз якую вербалізуюцца пахі, важнай крыніцай інфармацыі пра ролі пахаў у соцыуме. Успрыманне паху складаецца не толькі з непасрэдна адчуванняў, але і з успамінаў і эмоцый, звязаных з ім [2, с. 88; 1].

А. А. Калупаева характарызуе базавы кампанент канцэпта «пах» як уласцівасць прадметаў і з'яў, якія ўздзейнічаюць на нюх чалавека і жывёл [5, с. 11]. Па меркаванні М. У. Нікіціна, спецыфіка гэтага канцэпта заключаецца ў тым, што ён уяўляе сабою разнавіднасць канцэптаў-прыкмет, другасных у сілу таго, што самі прыкметы ўяўляюцца ў свядомасці як адцягненыя паняцці [7].

Як правіла, вылучаюць два спосабы ўтварэння адзінак альфакторнага лексічнага поля. Першы – гэта канструкцыі семантычнага тыпу «пах чаго-небудзь» – паколькі пахі не поўнасю абстрагаваліся ў чалавечай свядомасці ад сваіх крыніц, іх канцэптuallyная сістэма непарыўна асацыятыўна звязана з пэўнымі пахкімі аб'ектамі. Другі – катэгорыі добрага / дрэннага ці прыемнага / непрыемнага паху, дзе ўсе пахавыя адчуванні падзелены на дзве часткі [4, с. 187; 8].

Некаторыя даследчыкі вылучаюць характэрныя семантычныя падгрупы дзеясловаў. Найбольш тыповай з'яўляецца класіфікацыя на актыўныя (вылучэнне пахаў), пасіўныя (араматызацыя) і дзеясловы ўспрымання (працэс або здольнасць да ўспрымання водараў) [6, с. 74–75]. Часам класіфікацыя пашыраецца і да яе дадаюцца такія пункты, як распазнаванне з дапамогай нюху, валоданне здольнасцю да ўспрымання пахаў і інш. Напрыклад, А. У. Хальштайн вылучае пяць семантычных падгруп дзеясловаў з адпаведнымі семамі: валоданне здольнасцю да ўспрымання пахаў, вылучэнне пахаў, ароматызацыя (наданне пахаў), актыўнае ўспрыманне пахаў, распазнаванне пахаў [9, с. 97]. На думку Алены

Васільеўны Гейко, дзеясловы, якія абслугоўваюць сітуацыю альфакторнага ўспрымання, прадстаўлены наступнымі тыпамі прэдыкатнай семантыкі: дзеясловы нюху – адзінкі са значэннем працэсу ўспрымання, дзеясловы са значэннем «вылучаць пах», а таксама сінанімічныя ім аналітычныя прэдыкаты, якія набываюць дадзеную семантыку, дзеясловы са значэннем руху і знаходжання паху ў прасторы, дзеясловы са значэннем уздзеяння паху на наваколле, якія ў сваю чаргу фарміруюць падгрупы са значэннямі механічнага ўздзеяння, псіхічнага ўздзеяння, стаўлення да паху, механічнага ўзаемадзеяння і г. д. [3].

Пах як феномен, які валодае складанай архітэктонікай і з цяжкасцю паддаецца моунай рэпрэзентацыі, правакуе пастаянны пошук намінацый, неабходных для камунікатунага ўзаемаразумення індывідаў. Адносна нізкая колькасць спецыяльнай альфакторнай лексікі выклікае неабходнасць пошуку шляхоў вырашэння праблемы абазначэння пахаў.

У беларускай мове шырока выкарыстоўваюцца наступныя кадыфікаваныя альфакторныя дзеясловы і іх формы: *нюхаць (панюхаць, нюхацца, панюхацца, абнюхаць, абнюхаць, унюхацца, унюхацца, прынюхацца, прынюхацца, унюхаць, унюхацца, вынюхаць, вынюхаць, разнюхаць, разнюхацца, пранюхаць, пранюхаць, знюхаць), пахнуць (прапахнуць, запáхнуць, папахваць), смярдзец (прасмярдзец, засмярдзец), смуродзіць (засмуродзіць, засмуроджваць, засмуроджвацца, прасмуродзіць).*

Акрамя таго, у беларускай мове адзін з ЛСВ слова **душыць** мае значэнне ‘апырскваць або націраць духамі, адэкалонам’ і ў сваіх формах поўнасцю супадае з першасным значэннем. Гэты дзеяслоў можа быць аднесены да супунасі альфакторных, паколькі ён апісвае працэс араматызацыі, надання прыемнага водару каму-небудзь ці чаму-небудзь. Ён набывае формы *надушыць, надушыцца, душицьца*.

Сярод вылучаных 36 кадыфікаваных альфакторных дзеясловаў беларускай мовы 5 можна класіфікаваць як асноўныя (*нюхаць, пахнуць, смярдзец, смуродзіць, душиць*). 31 лексема прадстаўлена формамі асноўных адзінак. Акрамя слова *душыць* і яго форм усе астатнія змяшчаюць першасны альфакторны ЛСВ, на падставе якога фарміраваліся другасныя.

Другасныя альфакторныя намінацыі развілі 9 дзеясловаў (*душыць, надушыць, надушыцца, душицьца, смуродзіць, смярдзец, прынюхацца, абнюхаць, нюхаць*). Больш за адзін другасны альфакторны ЛСВ развілі 2 лексемы (*абнюхаць, нюхаць*).

Сярод дзеясловаў з асноўнай альфакторнай дэфініцыяй другасныя неальфакторныя намінацыі развілі 10 (*папахваць, пахнуць, знюхаць, пранюхаць, разнюхаць, вынюхаць, унюхаць, абнюхаць, нюхацца, нюхаць*). Больш за адзін другасны неальфакторны ЛСВ развілі 2 лексемы (*пахнуць, нюхаць*).

У англійскай мове найбольш шырокім выкарыстаннем вылучаюцца наступныя кадыфікаваныя альфакторныя дзеясловы: *to smell (нюхаць, пахнуць, удыхнуць); to aromatize (душыць); to pong (смярдзец); to reek (смярдзец); to sniff (нюхаць); to stink (смярдзец, засмуродзіць); to whiff (нюхаць, пахнуць); to odorize (душыць); to incense (душыць); to scent (нюхаць, пахнуць, душиць); to snuffle (нюхаць).*

З гэтых 11 лексем 8 развілі другасныя ЛСВ. Сярод іх 4 змяшчаюць другасныя альфакторныя намінацыі (*to snuffle, to scent, to whiff, to smell*). Больш за адзін другасны альфакторны ЛСВ развілі 2 словы (*to scent, to smell*). Усе 8 мнагазначных адзінак маюць другасныя неальфакторныя намінацыі, сярод іх 5 утрымліваюць больш за адзін неальфакторны ЛСВ (*to snuffle, to whiff, to stink, to sniff, to reek*).

Параўноўваючы змест другасных ЛСВ, можна казаць, што для беларускіх адзінак найбольш характэрна фарміраванне семантыкі 'знайсці, даведацца, вызначыць, раскрыць сакрэт', пры гэтым робіцца акцэнт на тое, што гэтыя працэсы адбываюцца тайна (*унюхаць, вынюхаць, пранюхаць, знюхаць*). Менш характэрны ЛСВ, звязаныя з набліжэннем, прадчуваннем, прыкметамі або рысамі чаго-небудзь (*пахнуць, папахваць*). Частка другасных значэнняў спецыфічна толькі для асобных слоў: *нюхацца* 'збліжацца, сябраваць, згаворвацца'; *абнюхаць* 'агледзець, абследаваць'; *нюхаць* 'мець аб чым-небудзь уяўленне'.

Англійскай мове ўласцівы больш шырокі спектр размеркавання другасных намінацый, аднак семантыка 'знайсці, даведацца, вызначыць' у неальфакторным сэнсе не набыла істотнага распаўсюджання і злілася з ЛСВ прадчування і ўсведамлення ў словах *to scent, to reek, to smell*. Напрыклад, значэнне 'знайсці што-небудзь з дапамогай нюху' слова *to scent* не змяшчае ярка выражанага адцення сакрэтнасці працэсу ў адрозненні ад беларускіх *вынюхаць, пранюхаць*.

Частка неальфакторных другасных намінацый выкарыстоўваецца для апісання фізіялагічных працэсаў, звязаных з альфакторным апаратам (*to snuffle* 'шморгаць носам', 'шумна дыхаць'; *to whiff* 'выдыхаць тытунёвы дым'; *to sniff* 'чутна ўздыхнуць'). У беларускай мове блізкім, але не ідэнтычным ЛСВ валодаюць словы *прынюхацца* 'старанна, уважліва панюхаць' і *нюхаць* 'удыхаць што-небудзь у нос', аднак яны значна больш набліжаны да альфакторнай сферы ўжывання.

Асобныя другасныя намінацыі лексем *to snuffle* 'плакаць або ныць'; *to incense* 'моцна раззлаваць каго-небудзь'; *to whiff* 'праехаць або пранесціся'; *to stink* 'быць вельмі дрэнным', 'быць несумленным'; *to sniff* 'сказаць што-небудзь са спецыфічнай інтанацыяй'; *to reek* 'быць запятнаным', 'выпускаць выпарэнні' не маюць дакладных адпаведнікаў сярод альфакторных намінацый беларускай мовы і патрабуюць прыцягнення эквівалентаў з іншых лексічных палёў пры неабходнасці перакладу.

Большасць адзінак беларускай мовы развілі толькі адзін другасны ЛСВ, наяўнасць трох і больш другасных значэнняў сустракаецца досыць рэдка. Для англійскай мовы, наадварот, характэрна наяўнасць ад трох і больш ЛСВ для кожнага альфакторнага дзеяслова. Гэта накладвае свой адбітак пры параўнанні эквівалентных адзінак дзвюх моў. Так, *to smell* звычайна лічыцца найбліжэйшым эквівалентам *пахнуць*, аднак змяшчае таксама ЛСВ, якія ў адпаведным кантэксце будуць адпавядаць беларускім словам *нюхаць, удыхнуць, удыхаць*. *To stink* можа быць перакладзена як *смярдзець* або *прапахнуць*, насыціцца смуродам. *To whiff* адпавядае словам *нюхаць* у першасным значэнні і *пахнуць* – у другасным. *To incense* хоць і мае беларускі адпаведнік ідэнтычны *to scent* і *to aromatize* у адрозненні ад іх у больш вузкім кантэксце можа абазначаць не проста наданне водару чаму-небудзь, а араматызацыю праз спальванне пахкіх рэчываў, такіх

як ладан або араматычныя палачкі (incense stick). *To scent* можа адпавядаць беларускім словам *нюхаць, пахнуць, душыць*. Такім чынам, беларуская мова квантытатыўна пераважае за кошт наяўнасці шырокага спектру форм, аднак гэта кампенсуецца патэнцыяльна большай варыятыўнасцю ўжывання англійскіх дзеясловаў.

Складанасць вербалізацыі альфакторных адчуванняў часта тлумачыцца тым, што пахі і смакі носяць другараднае значэнне ў параўнанні з візуальнымі і аўдыяльнымі характарыстыкамі, што адбываецца на аб'ёме лексічных прастораў гэтых палёў. Другасныя альфакторныя ЛСВ фарміруюць асаблівую вобласць канцэптuallyнай карціны свету носьбітаў мовы, якая сведчыць пра спецыфіку ўспрымання і кагнітыўнай інтэрпрэтацыі феномену паху. У англійскай мове пераважаюць аналітычныя формы выражэння граматычнага значэння, у выніку чаго на базе адносна невялікай колькасці лексем фарміруецца значная колькасць ЛСВ. Для беларускай мовы з яе разнастайнасцю словаформ тыповай, за рэдкім выключэннем, з'яўляецца наяўнасць 1–2 другасных намінацый. Дзеясловы абедзвюх моў валодаюць агульнымі прыкметамі: паказваюць здольнасць адчуваць пахі, характарызуюць уздзеянне на нюх чалавека, падаюцца размеркаванню на меліяратыўныя, пеяратыўныя і кантэкстна-нейтральныя. Такім чынам, асіметрыя выяўляецца ў колькасным складзе структурных груп альфакторных дзеясловаў і іх ЛСВ, аднак казаць аб існаванні квалітатыўнай перавагі не з'яўляецца магчымым.

Літаратура

1. *Engen, T.* Remembering odors and their names / Т. Engen // *American Scientist* – 1987. – № 76. – Р. 497–503.
2. *Волков, А.* Чем пахнут кварки? / А. Волков // *Знание – Сила*. – 2004. – № 12. – С. 86–88.
3. *Гейко, Е. В.* Смысловый тип пропозиции и его манифестация в современной русской речи: на материале высказываний, содержащих информацию о запахах : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Е. В. Гейко. – Омск, 1999. – 191 с.
4. *Карасик, В. И.* Лингвокультурные концепты: подходы к изучению / В. И. Карасик // *Социоллингвистика вчера и сегодня*. – М., 2004. – С. 130–159.
5. *Колупаева, А. А.* Концепт запах и способы его репрезентации в русском языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / А. А. Колупаева. – Тамбов, 2009. – 206 с.
6. *Мансурова, А. Х.* Репрезентация ольфакторного пространства в английском и татарском языках : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / А. Х. Мансурова. – Казань, 2016. – 139 с.
7. *Никитин, М. В.* Развернутые тезисы о концептах / М. В. Никитин // *Вопросы когнитивной лингвистики*. – 2004. – № 1. – С. 53–64.
8. *Райт, Р. Х.* Наука о запахах / Р. Х. Райт. – М. : Мир, 2006. – 530 с.
9. *Халльштайн, А. В.* Представление ольфакторного пространства в языковой картине мира новоанглийского периода : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / А. В. Халльштайн. – СПб., 2015. – 179 с.